

Amir Temurning “Uch Yillik”, “Besh Yillik” Hamda “Yetti Yillik” Yurishlari

Teshayeva Gulira'no Asomiddin qizi¹

Annotatsiya: Tarixchilar, jumladan Hofizi Abru va Sharafiddin Ali Yazdiylar Amir Temurning amalga oshirgan “Uch yillik”, “Besh yillik” hamda “Yetti yillik” yurishlari haqida o‘z asarlarida ma’lumot beradi. Yaqin Sharq mamlakatlariga qilingan bu muvaffaqiyatli yurish davomida Mozandaron, Janubiy Eron (muzaffariylar), jaloiiriylar, Kichik va Katta Luriston hukmdorlari to‘la itoatga keltirildi. Maqolada Amir Temur yurishlari natijasida Yaqin Sharqdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar sharq mualliflari asarlari orqali talqin qilinadi.

Kalit so‘zlar: “uch yillik yurish”, “besh yillik yurish”, “yeti yillik” Mozandaron, Janubiy Eron, Bag‘dod, Muzaffariylar, Jaloyiriylar, Kichik va Katta Luriston.

Amir Temur Eron, Ozarbayjon, Iroq va Shom (Suriya) ustiga 3 marta lashkar tortdi. Bu yurishlar tarixda „Uch yillik“, „Besh yillik“ va „Yetti yillik“ urushlar nomi bilan mashhur. 3 yillik (1386 – 1388) harbiy istilolar oqibatida Janubiy Ozarbayjon, Iroqning shimoliy qismi, Gurjiston va Van ko‘li atrofidagi yerlar egallandi.

Amir Temur shu bilan birga shimoliy-g‘arbdan, ya’ni Oltin O‘rda tomonidan bo‘layotgan tazyiqqa barham berish maqsadida To‘xtamishga qarshi 3 marta qo‘shin tortishga majbur bo‘ldi. U 1389-yilda Dizaq (Jizzax)ning Achchiq mavzeida, 1391-yilning 18-iyunida (hozirgi Samara bilan Chistopol shaharlari orasida joylashgan Qunduzcha (Kondurcha) daryosi vodiysida va nihoyat, 1395-yilda (28 fevral) Shimoliy Kavkazda Terek daryosi bo‘iida To‘xtamish qo‘shiniga qaqshatqich zarba beradi. Amir Temur harbiy yurishlari natijasida Quyi Idil (Volga) viloyatlari, Saroy Berka, Saroychik va Hojitarxon (Astraxon) kabi shaharlar g‘orat qilindi. Amir Temur To‘xtamishni quvib Ryazan viloyatigacha bordi va Yelets shahrini ishg‘ol qildi. Sharafuddin Ali Yazdiy Amir Temurning Moskva istilosini shunday ta’riflaydi: „Sohibqiron Maskavga sorikim, Rusning shaharlaridan erdi, tavajjuq qildi. Anda yetkonda nusratshi’or cheriki ul viloyatni (shahar va atrofini) chobtilar va andag‘i hokimlarni tobe’ qildi. Va cherikning eliklariga sonsiz mol tushti...“ („Zafarnoma“, 179-bet). Bu urushda Azaq (Azov), Kuban va Cherkas yerlari ham kuchli aziyat chekegandi. Qizig‘i shundaki, Amir Temur Idilning Turotur kechuvi bo‘yida O‘rusxonning o‘g‘li Quyrichoq o‘g‘lonni chaqirtirib, unga qo‘lga kiritilgan sobiq Jo‘chi ulusini in’om etdi. Rossiya tarixchilari B. D. Grekov va A. Yu. Yakubovskiy parmnt yozishlaricha, Amir Temurning To‘xtamish ustidan qozongan g‘alabasi, faqat Markaziy Osiyo uchun emas, balki butun Sharqiy Yevropa, shuningdek tarqoq Rus knyazliklarining birlashishi uchun ham buyuk ahamiyat kasb etgan.

Shundan so‘ng Amir Temur butun e’tiborini Eron, Iroq, Suriya, Kichik Osiyo va Hindiston yerlarini uzil-kesil zabt etishga qaratdi. U besh yillik (1392 – 1396) urush davomida G‘arbiy Eron, Iroqi Ajam va Kavkazni egalladi, natijada muzaffariylar va jaloiiriylar sulolasining hukmronligi barham topdi.

Amir Temurning 1399 – 1404-yillarda olib borgan harbiy yurishlari natijasida Shomning Halab (Aleppo), Xums, Baalbek (Ba’albak), Dimishq (Damashq) kabi yirik shaharlari va Iroqi Arabning Ubuliston o‘lkasi (qad. Kappadokiya) bilan Bag‘dod, shuningdek Turkiyaning katta qismi zabt etiladi. Anqara jangida Amir Temur jahonning buyuk sarkardalaridan biri Boyazid Yildirim ustidan g‘alaba qozondi. Turk sultoni asirga olindi. U bilan birga xotini serb malikasi Olivera, o‘g‘illari Muso va Iso Chalabiylar ham asirga tushdilar. So‘ng, Amir Temur Anadolu yarim orolini egallab, O‘rta dengizning sharqiy sohilida joylashgan Izmir shahrini zabt etdi va salibchilarning Yaqin Sharqdagi oxirgi

qarorgohiga barham berdi. Soʻngra, Egey dengizida joylashgan Xios va Lesbos orollaridagi Genuya mulklarining hukmdorlari unga taslim boʻldilar, Misr ham oʻz itoatkorligini izhor etdi. Amir Temur Anqara, Nikeya, Bursa va Izmir shaharlarini egallab, Vizantiya va butun nasoro olamining Boyazidga yigʻib bergan bojlaridan iborat katta boylikni qoʻlga kiritdi. Birgina Bursa shahridan olingan oltin va javohirlarning oʻzi kattagina karvonga yuk boʻlgan. Bandi qilingan Boyazid oʻrdugohga olib kelingach, Amir Temur unga hurmat va ehtirom koʻrsatdi. Uning vafotidan soʻng (1403-yil 9-mart) esa vorislariga himmat koʻzi bilan boqib, ularga beqiyos muruvvatlar qildi. Chunonchi Boyazidning toʻngʻich oʻgʻli Sulaymon Chalabiyni turklarning Yevropadagi viloyatlariga hokim etib tayinladi. Edirne (Adrianopol) shahri uning poytaxti qilib belgilandi. Anadoluning shimoliy-gʻarbiy qismi suyurgʻol sifatida Iso Chalabiya inʻom qilinib, Bursa shahri uning poytaxtiga aylantirildi. Usmoniy turklar davlatining markaziy qismini boshqarishni Muso Chalabiya topshirdi.

Amir Temur Usmoniy turklar davlatini butunlay bosib olish niyatida boʻlmagan, chunki u Yevropa davlatlarining Yaqin Sharq mamlakatlariga nisbatan tajovuzkorona niyatda ekanligini yaxshi tushunar edi. Shuning uchun ham Amir Temur Usmonli turklar davlatini saqlab qoldi va Boyazidning vorislariga muruvvat qoʻlini choʻzdi. Shunday boʻlsada, Boyazid ustidan qozonilgan bu gʻalaba bilan Amir Temurni Fransiya qiroli Karl VI (1380 – 1422), Angliya qiroli Genrix IV (1399 – 1407) tabriklab, unga maxsus maktub yubordilar. Chunki Amir Temur endigina uygʻonayotgan Yevropaga islom dinini yoymoqchi boʻlgan Usmoniy turklar davlatiga zarba berib, Yevropadagi nasroniylarning xaloskoriga aylangan edi.

Amir Temur koʻp yillik faoliyati davomida oʻz siyosiy maqsadlarini amalga oshirish uchun kuchli markazlashgan davlat barpo etish va uni mustahkamlash yoʻlida tinimsiz kurash olib bordi. Amir Temurning Yaqin Sharq mamlakatlaridagi faoliyatiga ham bevosita yuqoridagi siyosatning mantiqiy davomi, uning tarkibiy qismi sifatida qarash lozim. Avvalo, Sohibqiron bu hududlarga qanday maqsadlar bilan kelganini aniqlash muhim. Tarixiy voqealar jarayoniga xolis yondashilsa, Amir Temur mazkur hududlarga faqat istilochilik niyati bilan kelmaganini sezish qiyin emas. Buni Gurjiston, Shom (Suriya) va Usmonli turklarga mansub yerlarni oʻz mamlakati tarkibiga qoʻshib olmagani ham ochiq koʻrsatib turibdi. Amir Temurning faoliyatiga bagʻishlangan arab, fors manbalarida uning Yaqin Sharq mamlakatlariga nisbatan olib borgan siyosati va diplomatik munosabatlari haqida qisman maʼlumotlar mavjud, lekin XX-XXI asr boshlarida yaratilgan ilmiy tadqiqotlarda bu masala yuzasidan qisqacha fikrlar mavjud, xolos. Ularni umumlashtirish va chuqur tahlil etish oʻzbek davlatchiligi va diplomatik munosabatlarini yoritish, Amir Temurning sharq xalqlari tarixida tutgan oʻrni va rolini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Amir Temur davri tarixi haqida asar yozgan muarrixlar Hofizi Abru va Sharafiddin Ali Yazdiy 1392-1396-yillardagi Amir Temurning harbiy yurishlariga “besh yillik yurish” deb nom berganlar.

«Tavochilargʻa farmon boʻldikim, «Atrof va javonibg,,a borib cherikka jar yeturgaykim, besh yillik yarogʻlarini (tayyor) qilib, hozir boʻlgʻaylar». Yaqin Sharq mamlakatlariga qilingan bu muvaffaqiyatli yurish davomida Mozandaron, Janubiy Eron (muzaffariylar), jaloiriylar, Kichik va Katta Luriston hukmdorlari toʻla itoatga keltirildi. Bular orasida katta mavqega ega boʻlgan Sulton Ahmad jaloyir uzil- kesil magʻlub boʻlib, Bagʻdoddan zoʻrgʻa qochib chiqqani va Mamluk sultonlari huzuridan boshpana topgani maʼlum.

Toʻxtamish bilan ogʻir janglar ketayotgan paytda Amir Temurning yo,,qligidan foydalangan baʼzi mahalliy hokimlarda isyonchilik, bo,,ysunmaslik mayli paydo boʻldi. Endi siyosiy vaziyat oʻzgarib, Eron va Yaqin Sharqda Amir Temurga qarshi kurasha oladigan kuchlar kam qolgan edi. Qamariddin boshchiligidagi moʻgʻul xonlarining qarshiligi sindirilgan, Toʻxtamish havfi bartarf etilgan edi. Sohibqiron qulay vaziyatni boy bermasdan, 1392-yil 7-iyunda navbatdagi “besh yillik yurish”ga oʻtlanadi. Bu safardan koʻzlangan asosiy maqsad quyidagilardan iborat edi:

1. Erondagi isyonkor hokimlarni qayta boʻysundirish;
2. Ozarbayjon va Gurjistondagi mavqeini mustahkamlash;
3. Sulton Ahmad Jaloyir va Qora Yusuf turkmanlarning hukmronligiga chek qoʻyish;

4. Misr mamluklarini o'ziga tobe qilish.

Mana shu ulkan vazifani amalga oshirish avvalgi yurishlardagi kabi islom ahkomlarini mustahkamlash, karvon yo'llari osoyishtaligini ta'minlash, el-yurtga zulm qilayotgan zolim hukmdorlarni jazolash shiori ostida o'tkaziladi.

Amudaryodan o'tgan Amir Temur qo'shini dastlab Mozandaron hududlariga kirib boradi. Kaspiy dengizining janubidagi Omul va Sori viloyatlari qayta zabt etiladi. Sori hokimi Said Sayfiddin xotinlari bilan Xorazmga, o'g'illari Toshkentga, ba'zi yaqinlari esa Samarqandga jo,,natiladi.

So'ngra Fors viloyatiga muzaffariylar ustiga yurish boshlanadi. U yerda Shoh Mansur Shoh Shujoning vasiyatiga zid o'laroq zo'rlik bilan hokimiyatni egallab olib, Sheroz qa'asini o'ziga maskan etgandi. Sheroz yaqinidagi urushda Shoh Mansur shiddat bilan jang qildi. Xatto bir gal qattiq hujumga o,,tib, Amir Temur turgan joygacha bostirib bordi, ammo baribir mag,,lubiyatdan qutula olmadi. U jangda halok bo'ldi. Uning yurti va butun davlati Mironshoh mirzo ixtiyoriga berildi. Nizomiddin Shomiy bu haqda shunday yozadi: "Muhammad Muzaffarning avlodi va nabiralari u mamlakatni egallab, har biri biron shahar va mavzeda o'z nomiga sikka urdirib (ya'ni tanga zarb qilib – U.A.), hutba o'qitgan, "Yaqin qarindoshlar bir- birlariga chayondekdurlar" (degan maqol timsolida) bir-birlarining qoni, nomusi va mol-mulkiga tajovuz qilib kelayotgan edilar. Shu bois barcha raiyatlar doim turli hodisalar ostida ezilib, xorlik va ranju mashaqqat jabrini tortib, fuqaro holiga beqarorligu alg'ov-dalg'ovchilik yo'l topgan, mamlakat ishlari o'z tartibu intizomidan chiqib ketgan edi". Shu tufayli muzaffariylar jangda mag'lub bo'lgach, mamlakatning hamma katta-kichiklari Amir Sohibqiron huzuriga yig'ildilar. Raiyat va mamlakat aholisi (muzaffariylarning) zo'ravonliklari va xalqqa o,,tkazgan jabru-zulmlari haqida arz qildilar. "Agar Amir Sohibqiron yana bir bor mamlakat jilovini ularning qo'liga bersalar, ularning zo,,ravonlik va jabru sitam qo,,lini xalq ustidan daf qilmasalar, butun aholi xorlik maydonida oyoq ostida qolib, halok bo'lg'usidir". Xalqning bu adolatli talabi qondiriladi, muzaffariylar sulolasi tugatilib, mamlakat amirzoda Umarshayxga suyurg,,ol sifatida beriladi, u hokimi mutlaq qilib tayinlanadi. Sheroz lashkarining hammasi uning xizmatiga o'tadi.

Bu kezlarda Kichik Osiyo va Yaqin Sharqda siyosiy vaziyat keskinlashib bormoqda edi. Usmonli davlati hamon o,,zini mustahkamlab olmagandi. Sivas- Qaysari tevaragida Qozi Burhoniddin Ahmad va Usmonli davlatiga shunchaki tobe Qaramon o'g'illari, Arzinjonda Arzinjon amirlari, Marash atrofida Dulqodirlar, Kichik Osiyoning janubi sharqida Oqquyunlilar hukm surardi. Bu ulkan hududda siyosiy birlik yo'q edi. O'rta Sharqda siyosiy ta'sirga qodir birgina Mamluklar davlati bor edi, xolos. Uning ta'sir doirasi Malatiyaga qadar cho'zilganiga qaramay, ichki urushlar tufayli ancha holdan toygandi.

Turk olimi, doktor Erol Gungor ham parchalanib ketgan Kichik Osiyo (Anatoliya)da Ertene o'g'illari, Dulqodir o'g'illari, Ramazon o'g'illari, Garmiyon o'g'illari, Jondor (Isfandiyor) o'g'illari, Oydin o'g'illari, Saruxan o'g'illari, Qaraman o'g'illari, Mentesh o'g'illari, Karasi o'g'illari, Ichki Anatoliya bekliliklari kabi kichik-kichik hukmdorlar boshqaruvni egallagani, o'zaro nizolar, ichki urushlar bu hududlar aholisini og'ir ahvolga solib qo'ygani haqida yozadi.

Fors va Mozandaranni qo'lga olgan Amir Temur Yaqin Sharqdagi harbiy vaziyatdan yaxshi xabardor edi. Shuning uchun u katta qo,,shini bilan 1393-yil avgust oyida Bag'dodga qarab yurdi. Bu paytlarda Arab Iroqida Sulton Ahmad jaloyir ibn Uvays hukmronlik qilardi. Bundan o,,n yil avval uch yillik urush paytida u Tabrizga xujum qilib talon-taroj o'tkazgan edi. So'ng mag'lubiyatga uchrab, Bag'dodga qochib qutulgandi. Endi Amir Temur uni jazolashga qat'iy qaror qiladi. Shu kezlarda turli savdogarlar, haj safariga xohish bildirganlar hamda mamlakat aholisidan Sohibqironga ko'plab shikoyatlar tushdi. Bu Sohibqironning harbiy siyosatidagi usullardan biri bo'lishi mumkin. Ular sultonning zolimligi, karvon yo'llarida qaroqchilikni kuchaytirib yuborgani, shariat qoidalaridan chekinib, turli axloqsizliklar va ichkilikbozlik avj olganidan noroziligini bildirgan edilar. Bunday shikoyatlar ham Bag'dodga qarshi yurishning tezlashishiga sabab bo'ldi.

Bu haqda Ibn Arabshoh ham qimmatli ma'lumotlar beradi: "Sulton Ahmad Iroq yerlariga egalik qilgach, jinoyatkor qo'lini cho'zib, shafqatu ezgulik qanotlarini yig'ib oldi. U o'ziga va raiyalariga zulm qilib, kechayu kunduzni jabru-jafoyu, fasod ishlar (qilish) bilan o'tkazdi. Keyin u fisqu fujurda

me'yoridan oshib, zohirona jinoyatlaru ochiq-oydin yovuzliklar qila boshladi. U qon to'kishni ezguliklarni talash va nomuslarni tahqirlashda vosita qildi.

Aytishlaricha, Bag'dod ahli undan nafratlanib, uning dastidan Temurdan madad so'rab arz qilganlar”.

Ayni shu kezlarda Amir Temurga piri Said Barakadan xat keladi. Unda: “Arab Iroqi va Ajam Iroqining qahramoni, (Ollah) ikkinchi Iroqni ham senga taqdim etdi”, – deb yozilgan edi. Bu bashorat va da'vat Sohibqironni ruhlantiradi. Dastlab Sulton Ahmad jaloyir huzuriga Bag'dod lashkarlarining qay ahvoldaligi, yurish-turishi, qudrati haqida ma'lumotlar olib kelish uchun elchi yuborishga kelishildi. Elchi Bag'doddan: “Sulton Ahmad ikki ko'zli bir bo'lak go'sht ekan” degan mazmunda xat yubordi.

Bag,doddagi siyosiy vaziyat va lashkarlarning qay ahvoldaligini yaxshilab o'rgangan Sohibqiron hujumga o'tib, sentyabr o'rtalarida shaharga yetib keladi. Ammo Sulton Ahmad Amir Temur kelishidan avval shaharni o'z holiga tashlab, g'arbga qochgan edi. U Bag'dodni tashlab chiqarkan, Dajla daryosidagi kemalarni cho'ktirib, ko'priklarni yoqib, Xilla tomoniga yo'naldi va orqasidan quvib kelayotganlardan arang qochib qutulib, Damashqqa yashirindi. Nizomiddin Shomiy Amir Temur askarlarining jasoratini shunday ulug'laydi: “Tong otgach, lashkarlar guruh-guruh va favj-favj bo'lib yetib keldi. Muhammad Ozod mardonalik ko'rsatib suvdan o'tdi. U tomondagi kemalarni bu tomonga keltirdi. Askarlar esa kemaga qaramay, Dajla daryosidan havodagi qushdek va suvdagi nahangdek suzib o'tdilar”.

XIV asrning oxirgi choragida Yaqin Sharq maydonida muhim mavqe egallagan Sulton Ahmad bilan Amir Temur munosabatlari haqida sharqshunos S. G'ulomov maxsus bir tadqiqot e'lon qilganligini shu o'rinda aytib o'tish kerak.

Sohibqiron bu hukmdorga munosabatda ham diplomatik vositalar orqali ish tutishni afzal ko'rgan. Shoh Mansur halok bo'lib, muzaffariylar sulolasi barham topganidan keyin Amir Temur Sulton Ahmad Jaloyirni itoatga chorlab maktub yuborgan. Eron tarixchisi Abdulhusayn Navoiy tomonidan Tehronda 1963 yilda nashr etilgan «Asnod va makatiboti tarixi Iron az Teymur to shoh Ismoil» nomli to'plamdan joy olgan bu maktub mazmuni quyidagicha:

«Ahmad Jaloyir podshohona inoyatlarga sazovor, bahramand va noil bo'ldilar. Muzaffar bayroqlarimiz, g'alaba shior tug'larimiz va marhamat nishonli lashkarlarimiz Sheroz tomonga qaytdi. Nomansur Mansur qariyb o'n ming otliq askar bilan o'zini g'olib lashkarlarga qurbon etdi va changu g'ubor singari havoga tarqalib ketdi.

Bugun agar sen o'zligingni tanisang, biz ham seni va arkoni davlatingni taniymiz. Hukm shuki, (Ahmad Jaloyir) oyog'i bilan emas, boshi bilan yurib, har qanchalik tezroq arsh martabali va kayvon rutbali olampanoh dargohga yetib kelsa va borgoh tuprog'ini ko'ziga to'tiyo qilsa, shunda umid bordurkim, u cheksiz podshohona inoyatlarga musharraf bo'lgay».

Ammo uzoqni ko'ra bilmagan Sulton Ahmad Jaloyir bu taklifni tamomila rad etib, Sohibqiron shaxsiga qarata o'ta qo'rs va qo'pol iboralarni qo'llagan.

Ko'ramizki, o'z siyosiy e'tiqodiga qattiq amal qilgan Sohibqiron murosas- madora yo'lini izlaydi, ammo o'z shaxsini haqorat qilinishiga, izzat-nafsi yerga urilishiga aslo yo'l qo'ymaydi. Buning ustiga Sulton Ahmad Jaloyir zulmi, yomon xulq-atvori bilan xaloyiq o'rtasida o'z qadr-qimmatini yo'qotib bo'lgan, hukmdorlikka nomunosib shaxs bo'lib qolgan edi. Bunday nomatlub kishilarni esa u yaqiniga yo'latishni xohlamas edi. Ortiqcha kibru havo Sulton Ahmad Jaloyirni mag'lub etadi. U uzoq yillar quvg'inda yashaydi. Amir Temur vafotidan keyin yana taxtni egallaydi, ammo ko'p hukm sura olmaydi. Bir vaqtlar qadrdoni, do'sti bo'lib yurgan Qora Yusuf turkman tomonidan 1410-yilda o'ldiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. Tarjimon Muhammad Ali Buxoriy. So,,zboshi, tabdil, izohlar va ko,,rsatkichlar mualliflari: Ashraf Ahmad, Haydarbek Bobobekov. Toshkent, “Sharq” nashriyot-matbaa konserni 1997.
2. Amir Temur jahon tarixida. Parij-Toshkent. “O,,zbekiston” 1996.

3. Ibrohim Aka. Buyuk Temur davlati.
4. Ibn Arabshoh. 1-jild.
5. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Fors tilidan Yu. Hakimjonov tarjimasi. Nashrga tayyorlovchi A.O.,rinboyev. Toshkent, "O,,zbekiston" 1996.
6. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Fors tilidan Yu. Hakimjonov tarjimasi. Nashrga tayyorlovchi A.O.,rinboyev. Toshkent, "O,,zbekiston" 1996.
7. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Fors tilidan Yu. Hakimjonov tarjimasi. Nashrga tayyorlovchi A.O.,rinboyev. Toshkent, "O,,zbekiston" 1996.
8. Yasar Yucel. Timurun Ortadogu-Anadolu seferleri ba sonuclari (1393-1402). Ancara, 1989.
9. Erol Güngör. Tarihte türkler. Istanbul, 1990.
10. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Fors tilidan Yu. Hakimjonov tarjimasi. Nashrga tayyorlovchi A.O.,rinboyev. Toshkent, "O,,zbekiston" 1996.
11. Ibn Arabshoh. 1-jild. – T. 1992.

